

**ҚҰЗЫРЕТТІЛІК БІЛІМ: МОДЕЛЬДЕР,
ӘДІСТЕР, ТЕХНОЛОГИЯЛАР
КОМПЕТЕНТНОСТНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ:
МОДЕЛИ, МЕТОДЫ, ТЕХНОЛОГИИ**

дердің грамматикалық стилистика бойынша да контекст көлемінде әр түрлі грамматикалық амал-тәсілдер арқылы жаңа лексика-грамматикалық мағынаға ауыса алатынын байқадық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Б. Шалабай «Көркем проза тілі» / А., 2015
2. І. Кеңесбаев «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» / А., 2017
3. М. Мағауин «Шығармалары» / А., 2015
4. Г. Смағұлова «Мәтін лингвистикасы» / А., 2002

ӘОК81.42(075.8)

ӘБУ НАСЫР ӘЛ-ФАРАБИ ЖӘНЕ ТІЛ ФИЛОСОФИЯСЫ

Нысамбаева П., 2 курс, 7М02301 – қазақ филологиясы, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті

Досова А.Т., филология ғылымдарының кандидаты, тіл және әдебиет теориясы кафедрасының қауымдастырылған профессоры, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті

Шығыстық ғұлама Әбу Насыр әл-Фарабидің классикалық ғылымның барлық саласын дерлік қамтитын мұрасы жайлы өзі туған түркі әлемі немесе өмір сүрген ортасы араб елдерінде ғана емес, Батыс пен АҚШ, Канада, сондай-ақ Жапония, Қытай сияқты Қиыр Шығыс елдерінде жүздеген ғылыми-зерттеу еңбектері күні бүгінге дейін жазылып келеді. Бұл ерекшелік осы ойшыл ғалым туындыларының сарқылмас мазмұнын, яғни уақыт өткен сайын арта беретін өміршеңдігін, айқындаса керек. Мақалада Әбу Насыр әл-Фарабидің тіл философиясына арналған еңбектеріне талдау жасалған. Ғалымның ғылыми тұжырымдары сараланған.

Отырарлық ғұламаның жалпы және отандық ғылым тарихы үшін зор маңызға ие еңбектерінің бірі – оның филология ғылымы, әдебиет теориясы, одан да нақты айтқанда, поэтикаға қатысты трактаттары. Әл-Фарабидің поэтикалық еңбектері, біріншіден, оның ғылыми мұрасының ажырамас бөлігі саналса, екіншіден, поэзия өнері араб халқының тек әдебиеті ғана емес, мәдениеті, оның бүкіл тарихынан маңызды орын алатын ежелгі шығармашылық. Осы себепті қазіргі заманғы араб зерттеушілері мысырлық ғалымның әдебиеттану саласындағы еңбектерін әлемдік қолжазба, кітапхана қорларынан іздеп тауып, ғылыми айналымға енгізуге көп еңбек сіңірді.

Ұлы грек ғалымы Аристотельдің ізбасары бола тұра, әл-Фараби өз назарын тілдің философиялық жақтарына аудармауы еш мүмкін емес еді. Өйткені бұл мәселелер өте ерте кезден бастап бүкіл антикті толғандырған. Қойылған сұраққа тек қана әл-Фарабидің «Әріптер кітабы» трактатының көмегімен жауап беруге болады. Нақ осы трактатта қызықтыратыны, тілдің философиялық проблематикасы туралы материалды қамтитындығы. Демек, мұны талдау зерттеушілерге әл-Фараби шығармашылығындағы тіл мәселесін толығырақ әрі тереңірек қарастыруға мүмкіндік береді [1].

Ойшыл ғалымның тіл мәселесіндегі көзқарастары көп нәрсе жөнінде Аристотель көзқарастарымен үйлеседі. Бірақ тілді зерттеуді ол поэтика мен риторика шеңберімен шектеген Аристотельден өзгеше, яғни, ол тілді жеке зерттеу объектісі ретінде абсолютті қабылдамай,

**ҚҰЗЫРЕТТІЛІК БІЛІМ: МОДЕЛЬДЕР,
ӘДІСТЕР, ТЕХНОЛОГИЯЛАР
КОМПЕТЕНТНОСТНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ:
МОДЕЛИ, МЕТОДЫ, ТЕХНОЛОГИИ**

оны ғылыми ізденіс пен пәні ретінде белгілеп, оны оқып білуге сөзсіз қажетті, классификациялық тізіміне қосады.

Тілдің пайда болуы мәселесі тілді зерттеудегі ең маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Бұл мәселені әл-Фараби келісімді теорияны ұстанған Аристотель жолымен шешеді. Бұл теорияға сәйкес, қоғамдағы білімді адамдар ішінде жекелеген «атауларды белгілеушілер» (ономатеттер) болады. Олар өзара келісіп, заттарды белгілейтін сөздерді тұрмыста қолдануға енгізеді. Соңынан бұл сөздерді, атауларды барлық адамдар пайдаланады.

Тілдің пайда болуын түсіндіргенде әл-Фараби тіл элементтері қалай қалыптасатынынан бастайды. Олардың эволюциясы мен толық жетілуі қарапайымнан күрделіге үдемелі түрде болады: әуелі адам ым меп ишара сияқты белгілерді пайдаланады, содан кейін ол әріп болатын, әріптен сөзге айналатын дыбыстарын пайдаланады.

Әл-Фараби тілдер арасындағы ерекшеліктер туралы сұрақты қозғайды және оны қандай да бір географиялық ортада жинақы қоныстанған халықтардың әрқайсысының өзіндік ортақ дене бітімі мен өздеріне тән әдеті бар екендігімен түсіндіреді. Әр түрлі тілдердің болу себебін ғұлама ғалым дыбыстар құрылуындағы өзгешеліктерден көреді. Өйткені бір халықтар дыбыстар артикуляциясындағы тілі мен еріндерінің қимылдары өзгеше, басқалар үшін – басқа. Біреу үшін дағдылы нәрсе, басқалар үшін мүлде тосын. Ғалымның кейбір трактаттарында («Риторика», «Бақытқа апаратын жол» т.б.) тіл білімі мен әдебиет тану ғылымының бірқатар маңызды мәселелері қарастырылған [2, 16].

Тіл туралы ғылымды әл-Фараби екі бөлімге – лексикология және грамматика бөлімдеріне – ажыратып қарастырады. «Мұның біріншісі (лексикология) қайсыбір халықтың тіліндегі сөздерді еске сақтау және оның әрқайсысының мағынасын білумен шұғылданады». Тіл туралы ғылымның екінші бөлімін, яғни грамматиканы, әл-Фараби тілдегі сөздерді меңгеретін, бағындырып ұйыстыратын бөлім ретінде қарастырған. Шығыстың ұлы ғалымы тіл туралы ғылым жеті тараудан тұрады деп есептеген:

а) «жалаң сөздер туралы ғылымды» ғалым өзара бір-бірінен тек және түр жағынан ажыратылатын сөздер туралы білімнің жиынтығы деп түсінеді;

ә) «сөз тіркестері туралы ғылымды» Фараби халықтың мақалдары мен мәтелдері туралы, атақты шешендер, ақындар мен риторлар жасаған афоризмдер мен қанатты сөздер туралы білім деп есептейді;

б) фонетика мен морфологияны ол «жалаң сөздердің заңдары туралы ғылымның» бөлімдері ретінде қарастырады;

в) «сөз тіркестерінің заңдары туралы ғылымды» әл-Фараби екі бөлімнен тұрады деп есептейді. Бірінші бөлім есімдер мен етістіктерді құрап тіркестіруде «соңындағылардың» (яғни аффикстердің) ережелерін жасайды. Екінші бөлім бұлардың құралу және тіркесу шарттары туралы ережелері жөнінде білім береді;

г) орфографияны Фараби тіл білімінің дербес бөлімі ретінде қарайды. Оның пікірінше, орфография тіл дыбыстарын, ең алдымен, жолға жазылмайтын және жолға жазылатын дыбыстар деп ажыратады. Мұнан соң бұл ғылым жолға жазылатындар қайсылар және оның жазылу әдісі қандай екенін түсіндіреді;

д) орфоэпияны ғұлама «дұрыс оқу заңдары туралы ғылым» деп таниды;

е) тіл білімінің соңғы, жетінші тарауы ретінде ғалым өлең құрастыру ережелерін – поэтиканы атайды. Әл-Фараби поэтиканы үш жағынан қарастырған [3, 319].

Біріншіден, ол тілтанумен дәл келуі ретінде түсіндіріледі. Және шынында да, қазіргі зерттеушілер көрсеткендей, поэзия тіл ретіндегі тіл мүмкіндіктерін максималды түрде толық тауысады. Екіншіден, поэтика логикаға оны құрамдас бөлігі ретінде, риторика, софистика,

**ҚҰЗЫРЕТТІЛІК БІЛІМ: МОДЕЛЬДЕР,
ӘДІСТЕР, ТЕХНОЛОГИЯЛАР
КОМПЕТЕНТНОСТНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ:
МОДЕЛИ, МЕТОДЫ, ТЕХНОЛОГИИ**

диалектика және анодейктикамен қатар енеді. Үшіншіден, эстетикалық жағынан поэтика теориялық музыканың негізі ретінде қарастырылады.

Әл-Фарабидің әдебиет мәселелеріне, соның ішінде поэтикаға арналған зерттеулері. Зерттеушілер әл-Фарабидің әдебиет мәселелеріне қатысты шығармаларынан «Риторика туралы кітап», «Жазу өнері туралы кітап», «Өлең өнері қағидалары туралы трактат», «Өлеңнің ұйқасы мен өлшемі туралы кітап», «Ұйқас пен ырғақ туралы кітап», т.б. еңбектерін атап көрсетеді [4, 66].

Энциклопедист-ғалымның жан-жақты мұрасының поэтикаға қатысты қырлары дегенде, оның бұл салаға арнаған бүгінгі ғылымға белгілі екі зерттеу еңбегінің бар екенін айту қажет. Оның біріншісі – «Поэзия өнері жайлы», ал екіншісі «Поэзия өнерінің қағидалары» трактаттары. Фарабидің бұл екі трактаты атауына қарағанда өзара ұқсас туындылар көрінгенмен, олардың мәтінімен жақын танысу екеуінің бір-бірінен бөлек нысанды, дербес мазмұнды еңбектер екенін айқындауға мүмкіндік береді. Ғалымның «Поэзия өнерінің қағидалары» атты трактаты Аристотельдің «Поэзия өнері жайлы» еңбегін талдауға арналған туынды. Әл-Фараби бұл туындысында өзі «хакім» деп атаған Аристотельдің поэтика бойынша тұжырымдары мен ілімін түсіндіреді.

Поэтикалық шығармашылыққа қабілеттілік туралы айта келе, әл-Фараби ақындарды үш топқа бөледі. Біріншісі, теориялық тұрғыдан бұл өнер негіздері жайлы білімнен ада болғанымен, поэзияның немесе барлық жанрларына табиғи қабілеті барлар. Екінші топтағы ақындар, олар табиғи дарындарымен қатар, поэзия өнерінде де терең білгірлігімен сипатталады. Оларды «ойлаушылар» деп атауға тұрады. Үшіншісінде – шығармашылық төлтумалық пен өнер канондары туралы терең білім жоқ, алғашқы екі топтағы ақындарға еліктеушілер [5, 322].

Фарабидің ойынша, нағыз көркемдік өнерді, білімді табиғи таланты зор ақындар туғызады. Оның үстіне «ғажап поэзия» жасау үшін ақын еркіндігі болу керек. Ақын өзі игерген, әбден меңгерген жетік формада (жанрда) жазса да, жақсы туынды бере алады. Ал әр түрлі әсер ықпалдарға байланысты немесе өзі әбден игермеген жолмен жазса, білгір ақынның өзі де жақсы нәтижеге жете алмайды. Өлең шығаруда ақынның білімділігі мен табиғи талантына қоса тәжірибелілігі де қажет деп, жазушының өз өнеріне кемелденуін ерекше бағалайды [4, 76].

Даңқты ұстаздың «Ғылымның пайда болуы туралы» трактатында поэзияның түрлерін жіктеп беруі. Әл-Фарабидің «Ғылымдар жүйесі» («Ғылымның пайда болуы туралы») кітабында көптеген ғылымдарға жекелеп тоқталып, оның философиялық негіздеріне түсініктер беріледі. Аталған еңбектің ғылымдардың барлық саласы үшін де ерекше маңызы бар. Соның ішінде «Тіл туралы ғылым», «Логика», т.б. тараулары біз үшін ескерерлік. Онда тілтану, грамматика мәселелері, логиканың сан алуан сипаттары таңғажайып талданған. Бұл ғылымдардың маңызы, тараулары толық ескертіледі. Соған қоса, дана философтың поэтика, поэзия туралы ой түйіндері де ашық танылады. Поэзияның көркем ой желісі, адам санасының қиялдау мүмкіншілігінің нәтижесі болатынын көрсетеді [4, 67]. Ғалым өзінің осы трактатында поэзияның түрлерін жіктеп берген. Ол поэзияны мазмұнына қарай мынадай жанрларға бөлген [6, 80].

Трагедия – бұл арнаулы мөлшері бар поэзиялық жанр. Трагедияда басқаларға үлгі етуге болатын жақсы іс-қимылдар мен мақтан етерлік істер еске алынады. Әдетте, музыканттар жеке дара билеп-төстеушінің алдында трагедияны ойнайды және билеуші өлгеннен кейін трагедияға қайтыс болған билеушіні еске алатын кейбір қосымша әуендерді қосады.

Дифирамб – көлемі трагедиядан екі есе үлкен поэзия жанры. Дифирамбта ешбір билеушіні немесе тұлғаны жеке мақтамайды, бүкіл адамзат баласына тән жақсы істер, жалпы мақталатын ізгіліктер мен қайырымды жандар ғана бейнеленеді.

**ҚҰЗЫРЕТТІЛІК БІЛІМ: МОДЕЛЬДЕР,
ӘДІСТЕР, ТЕХНОЛОГИЯЛАР
КОМПЕТЕНТНОСТНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ:
МОДЕЛИ, МЕТОДЫ, ТЕХНОЛОГИИ**

Ямб – арнаулы мөлшердегі поэзиялық жанр, онда мақал-мәтелдер сияқты жалпы жұртшылыққа белгілі жақсы немесе жаман істер туралы нақыл сөздер орын алады. Бұл жанр араздасулар мен соғыстар кезінде, ашу мен ыза кернегенде пайдаланылады.

Драма – ямбқа ұқсас жанр, өзгешелігі мұнда белгілі адамдарға арналған мәтелдер мен нақыл сөздер еске алынады.

Айнос – өзінің жоғары шеберлігіне байланысты немесе олардың тамашалығы және таңданыс туғызуы арқасында қанағат сезімін туғызатын пайымдаулары бар поэзиялық жанр.

Диаграмма – егер де адамдар тәртіпке бағынбаса және түзелмесе заң шығарушылар адамдардың көңілдері күтетін қорқынышты суреттерді бейнелеуге қолданатын поэзиялық жанр.

Эпос пен риториканы Әбу Насыр бұл жанрлар стилінің салтанаттылығымен және тақырыптарының ұқсастығымен ерекшеленетіндігінен және қоғамдық-тарихи оқиғаларды көрсететіндігінен бір айдардың астына қойды. Эпоста бұрын болған оқиғалар, ал риторикада жақында өткен оқиғалар суреттелді.

Сатира (лат. Satira) – өзі суреттеп отырған оқиғаны, құбылысты немесе кейіпкерді өткір сынға алып, әжуаға айналдыратын көркемдік бейнелеу тәсілі. Сатираның мысал, эпиграмма, памфлет, фельетон, пародия, шарж, карикатура, анекдот сияқты жанрлары бар.

Поэма – бұл артықшылық пен жамандық, дұрыстық пен қателік суреттелетін өлең түріндегі жанр.

Акустика – бұл оқушыларды музыка өнеріне үйреткенде пайдаланылатын поэзияның бір бөлімі.

Амфигенезис – бұл жаратылыстану ғылымдарын суреттеген жаратылыстанушы-ғалымдар жасаған жанр. Поэзия жанрларының ішіндегі поэзия өнерінен ең алшақ жатқан осы жанр.

«Риторика» трактаты, Әбу Насырдың риторикасы – шешендік өнер туралы ғылым ғана емес, сонымен қатар жалпы көркем сөз туралы ілім болғандықтан, барлық жағынан сендіру өнері болып табылады [6, 80].

ҚР Ұлттық ғылым академиясы Философия және саясаттану институты әл-Фараби мұрасының 10 томдығын және «Қазақ ғылымының озық үлгілері» деген сериямен «Әл-Фараби ғылымы» атты кітапты жарыққа шығарды. Бұған қоса, осы Институт 2003 жылдан бастап «Әл-Фараби» атты рухани-танымдық журнал шығарып келеді. Журналдың редакциялық кеңесінің құрамында көптеген шетел ғалымдары бар. Журнал арқылы әл-Фараби мұрасы жан-жақты насихатталып, оқырмандардың рухани сұраныстары өтеліп келеді.

Иә, ұлы ғұлама ойшылдың есімі мәңгі жасай бермек. Оның ұрпақтары Фараби шығармаларының сырын жан-жақты аша түсіп, жылдар өткен сайын данышпан бабаның кеменгер тұлғасы жарқырай түспек. Әл-Фараби шығармашылығы – қазақ мәдениетінің қорына қосылған сүбелі үлестің бірі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. К. Тәжікова «Әбу Насыр әл-Фарабидің «Әріптер кітабы» трактаты. Фарабитану» / А., 2006
2. К. Аханов «Ұлағат ойлар», 1975
3. А. Қасымжанов «Поэтика, музыка және психология. Фарабитану» / А., 2006
4. Х. Сүйіншәлиев «Қазақ әдебиетінің тарихы» / А., 1997
5. Ш. Қалиева «Әл-Фараби мұрасының поэтикаға қатысты қырлары», 2010
6. Н. Төрекұлов «Ғұлама поэтикасы», 1975